

Ик. Стефан (Стойчо) Стайков

НОВАЦИАН, ПРЕЗВИТЕР РИМСКИ И АНТИПАПА (251 – 258)

Abstract: Fr. Stephan Staykov, *Novatian, Presbyter of Rome and Anti-Pope (251 – 258)*.

In the middle of the third century, the Church was once again compelled to address the suffering caused by fraternal division and the spiritual destruction resulting from schismatic movements that originated and developed in the Western Church. The cause of this schism was the Roman presbyter Novatian. Born in the early third century, Novatian was likely of Roman origin. He was well-known in his time primarily as a church writer and one of the early Latin theologians. Of his many writings, only two have survived: “On the Trinity” and “On the Food of the Jews. Novatian's extreme rigor led him into schism, and he died as a martyr in 258. His followers persisted until the eighth century.

Keywords: *Early Christianity, Roman Empire, Cyprian of Carthage, Novatian, Pope Cornelius, Rome, Carthage, Italy, Africa*

Средата на III в. е времето, когато Църквата била принудена да преживее отново страданието на братското разделение и духовните разрушения от схизматичните движения, възникнали и развили се, на територията на Западната църква. Повод за това станала схизмата в Римската църква, предизвикана от нейния презвитер Новациан.

Съдбата на християните в края на II и началото на III в. изглежда все повече зависила от политиката на държавата и на нейното отношение към изявите на религиозния култ. Ако по времето на имп. Марк Улпий Траян (98 – 117), било достатъчно да се заяви само отричане от християнството и евентуално проклятие към Христос, то сега принасянето жертва на традиционните богове се е използвало вече като тест за религиозна принадлежност¹ и лоялност към импе-

¹J. L. Papandrea, *Novatian of Rome and the Culmination of Pre-Nicene Orthodoxy*. Eugene, 2011, p. 69; G. E. M. De Ste. Croix, “Why Were the Early Christians Persecuted?” *Past and*

ратора. Като потвърждение на създадения прецедент дошъл и императорския указ на Марк Аврелий Антонин (161 – 180), който нареждал да се извършва жертвоприношение в знак на лоялност. Този указ не бил насочен пряко към християните, но станал повод и основание да се допълни от имп. Луций Септимий Север (193 – 211) с указ, който специално споменавал християните и забранявал приемането на християнството. Прецедентът, който се получил при този указ била възможността, и позволеното, християните да бъдат търсени, каквито са случаите със св. мъченици Перпетуа и Фелицитас, бащата на Ориген в Александрия и св. Иринея в Лион. За да се допълни картината на политическата обстановка, било необходимо само едно действие, и то било извършено от имп. Каракала (211 – 217), който направил всички жители на империята римски граждани. Този акт на императора вероятно е бил предприет, за да се подобри данъчната система на държавата, с което задължавал цялата провинция по този начин, без право на избор, да изпълнява всеки указ на императора. По този начин той можел лесно да провери както изпълнението на вземанията, така и тяхната лоялност. Тази реформа не довела до по-добро икономическо положение на държавата, само развързала ръцете на следващите императори да се възползват от системата и да приложат по-целенасочени и всеобхватни мерки, най-вече срещу християните. От ситуацията се възползвал имп. Деций Траян (249 – 251), който наследил империята изправена пред икономическа рецесия, продължителна война с персите и концентриран натиск на номадски племена по северната и източната граница. За да излезе от затрудненото положение, той обещал завръщане към златната епоха на империята чрез възраждане на народната преданост към традиционните римски богове. За тази цел издал указ, който изисквал от всички жители на империята да принасят жертва на боговете, в името и честта на императора¹. Така формулиран указът не е бил насочен

Present 26, 1963, p. 20.

² За противоположно мнение за едикта, вижте: Geoffrey D. Dunn, *Tertullian. The Early Church Fathers*. London: Routledge, *Eusebius of Caesarea. Ecclesiastical History*. Translated by John E. L. Oulton. Vol. 2. Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press. Reprint, 1980, p. 17.

³ J. L. P apandrea, *op.cit.*, p. 70.

¹ *Ibid.*

пряко срещу християните, но както ще видим, те понесли най-много щети и дали най-много жертви. Вече не било достатъчно да се заяви, че не си християнин или да положиш клетва пред императора, този указ изисквал всеки човек да участва в езическо приношение, за което се издавала разписка наречена *libellus*¹, доказваща принадлежност. След изпълнението на указа, се очаквало всеки, който е участвал да носи тази клетвена декларация (разписка) в себе си и при поискване да докаже своята гражданска лоялност. Изпълнението на указа вече не се оставяло на провинциалните управители, а всеки град създавал съвет, управляван от местен магистрат, който бил пряко отговорен пред властите в Рим. Доказателство за такива съвети може да се намери в оцелелите до сега клетвени листове, на които се виждат подписите на техните членове.

Такава била обстановката в империята, когато започнало служението на Новациан като клирик на Римската църква. По това време градът бил разделен на седем области, като във всяка е имало по един дякон и един иподякон, имало 46 презвитери, обслужващи може би толкова домашни църкви. Еп. Корнелий (251 – 253), свидетелства за тези данни, като допълва, че има още 42 аколутни (послушници), 52 заклинателя, четци и портиери (привратници), повече от 1500 вдовици и инвалиди, които се издържали от Църквата². Все още нямало църковни сгради, специално построени за поклонение, но наличните частни домове и помещения, в които се провеждало богослужението, вече придобивали обособен вътрешен интериор, използван изключително за църковни цели. Извън града традиционно си останали за поклонение, гробищните паркове и катакомбите. Броят на християните в Рим по това време се изчислява на 30 000, което в процентно отношение е ок. 3% от цялото население на Рим, наброяващо ок. 1 000 000 жители.

Презвитер Новациан (*Novatianus*) бил роден в началото на III в. и по произход вероятно е бил римлянин. Има по-късни опити да бъде свързан неговия произход с Фригия на Изток, но тази инфор-

¹ А. В. Каргальцев, “Гонения Деция и Церковь середины III в.: мученики и власть”, *Проблемы истории, филологии, культуры* 1 (2016), 155–156.

² Евсевий Памфил. *Църковна история*. VI, 43.

мация остава непризната и не е надеждна¹. Сведенията за неговия живот и дейност, които са запазени, идват предимно от средите на негови противници и опоненти, затова трябва много внимателно да се приема тяхната достоверност². Новациан се отличавал със своята образованост, литературна дарба и начетеност. Явно получил солидно образование, вероятно езическо, което признали дори неговите противници и опоненти³. Умението да борави с лекота с философската терминология подсказва за неговите сериозни занимания с риторика и философия преди да приеме кръщение⁴.

Предполага се, че Новациан е приел св. кръщение неочаквано и случайно. Съобразявайки неговите занимания до кръщението, които са свързани с преподаване и изучаване на любимата му философия, и по традицията на неговото време, много вероятно е планирал да приеме кръщение в напреднала възраст, непосредствено преди да напусне този свят. Но по свидетелството на еп. Корнелий той приел спешно „клинично“ св. кръщение на болничния одър поради страх, че може да умре. Този факт не смущавал никого до момента, когато той оздравял и решил да става духовник. Бдителната християнска общност на столичния град повдигнала въпроса за извършеното кръщение и за това, че то не е довършено. Било е извършено с поръсване, а не с потапяне и най-вече затова, че не е помазан от епископ и по този начин не бил получил Дух Светий⁵. Нямало основание за тази реакция на Римската община, до момента, в който самият Новациан отказал да се довърши тайнството на св. кръщение. Странно

¹ Срв. J. L. Papandrea, *op. cit.*, p. 55. В полза на тази хипотеза по мнението на редица изследователи е свидетелството на Сократ Схоластик за популярност на идеите на Новациан във Фригия и Памфилия, което оказва за близост с възгледите на монтанистите, като следствие от пръвързаността на Новациан към монтанизма, което от своя страна указва за източен произход на римския презвитер (Сократ. *Църковна история*. IV, 28).

² А. В. Каргалъцев, „Достоинство исповедников — отлучиться от отступников: церковный раскол Новациана,” *Религия. Церковь. Общество. Исследования и публикации по теологии и религии*. Учредители: Теологический институт Евангелическо-лютеранской Церкви Ингрии, Колбино, 2017, с. 153.

³ Еп. Корнелий нарича Новациан „тълкувател на догматите“ и „шампион на църковната наука“ (Евсевий. *Църковна история*. VI, 43, 7).

⁴ J. L. Papandrea, *op. cit.*, p. 56.

⁵ Евсевий, *пос. съч.*, VI, 43, 14.

решение, при положение, че е бил прекрасно информиран за църковната традиция и практика на Римската църква. Това негово поведение щяло да му бъде напомняно постоянно в хода на разразилата се полемика, свързана с по-късните му схизматични действия.

Гонението на имп. Деций заварило Новациан като служител на Римската църква. Отново по свидетелство на еп. Корнелий, той бил ръкоположен за свещеник по настояване на еп. Фабиан (236 – 250), по милост, заради славата му на православен богослов и писател, въпреки възражението на клира и народа¹. Един от първите пострадали при това гонение бил еп. Фабиан², който умрял мъченически на 20 януари 250 г.³ Поради естеството на едикта и неговата категоричност, не било безопасно да се избере нов епископ за Римската катедра. Ето защо повече от година църквата в Рим била без епископско ръководство. В този труден момент Новациан бил избран да води делата на Църквата и да проповядва. Някои погрешно тълкуват тази негова

¹ Евсевий, *пос. съч.*, VI, 43, 17; Вж. J. L. Papandrea, *op. cit.*, p. 90. Тъй като Новациан бил болен по време на кръщението си („клинично“ кръщение), той очевидно не бил кръстен чрез потапяне, а чрез поливане или изливане. Виж: Евсевий, *Църковна история*. VI, 43. По-късно враговете на Новациан твърдели, че той никога не е бил миропомазан, което било препятствие за ръкополагане. Въпреки това, дори и да е вярно, за Фабиан би било достатъчно лесно да го миропомаже непосредствено преди ръкополагането му, тъй както изглежда, по това време кръщението и конфирмацията вече се били превърнали в отделни ритуали в Рим. Слуховете, че Новациан бил ръкоположен срещу желанието на по-голямата част от Римската църква, бил със сигурност неистински и просто разпространявани от по-късните му врагове, които се опитвали да го дискредитират и да поставят под въпрос валидността на ръкополагането му. Според традицията самият Фабиан е избран за епископ на Рим от божественото провидение, когато гълъб кацнал на главата му, което било възприето от хората като имитация на кръщението на Исус. Евсевий. *Църковна история*. VI, 29. Във всеки случай, ако Фабиан е бил решил да ръкоположи Новациан, хората със сигурност са щели да приемат решението му. И накрая, Новациан никога нямало да бъде избран да ръководи църквата в Рим след мъченическата смърт на Фабиан, ако е бил ръкоположен срещу желанието на хората и останалите духовници.

² Според Римския мартиролог еп. Фабиан е загинал на 20 януари 250 г. За дискусиата относно датата на смъртта на му може да се сравни: В. А. Федосик, *Киприан и антично християнство*. Минск, 1991. с. 95.

³ D'Alès, A. *Novatien: Étude sur la théologie romaine au milieu du IIIe s.* Paris, 1925, 83–84; J. L. Papandrea, *op. cit.*, p. 57.

позиция като допускат, че за това е бил въздигнат в епископски сан¹. Негов помощник е бил презвитер Моисей заедно с други презвитери от Римската община. Повечето изследователи смятат почти сигурно, че Новациан е избран на тази позиция заради неговия трактат „За Троицата“ и допускат, че теологията в трактата, се е считала за православна в Римската църква².

Новото повсеместно гонение нанесло значителни размествания в приоритетите на Църквата и нейните пострадали членове. За първи път гонението било срещу всички, които се противопоставяли на древните римски богове, имащи за задача да помогнат за въздигането на държавата. Друг е въпросът, че фокусът на страдание бил върху християните, които свидетелствали за Христа и приемали мъченическа смърт. Групата на измъчвани и затворени била голяма, но най-голяма се оказала групата на онези, които принесли жертва на идолите. Много точно и образно представя в своето изследване за тези събития J. L. Papandrea: „Много християни просто се подреждаха, за да принесат жертвата, предполагайки, че с мислено кръстосване на пръсти не причиняват вреда. Те знаеха, че Бог ще познае вярата в сърцата им, и че всъщност не вярват в боговете, за което се преструват, че почитат с клетва и жертва“³. Те наистина не подозирали какви противоречия ще предизвикат, когато поискат да се върнат в Църквата. За принесеното жертвоприношение, щели да бъдат наричани отпаднали и отстъпници, които са се отлъчили от Църквата. Мнозина смятали, включително и Новациан, че ако ги приемат обротно в общение, ще обезчестят мъчениците, които са отдали живота си, заради вярата⁴.

Създада се съвършено нова ситуация в Църквата, за която все още нямало прецедент и ориентир, на който да се опрат при вземане на правилното решение. Множеството отпаднали, пораждали размисли за това доколко могат, и трябва, да понесат мъчение християните, чийто състав бил доста разнороден. Тук не ставало дума за видните членове на общината, които били утвърдени във вярата,

¹ J. L. Papandrea, *op. cit.*, p. 78.

² A. D'Alès, *op. cit.*, p. 83–84.

³ J. L. Papandrea, *op. cit.*, p. 76.

⁴ *Ibid.*

които имали натрупан опит от предишните гонения и притежавали сили да защитят вярата си. В този труден момент привържениците на ригоризма в Църквата били малцинство, а болшинството от отпадналите били неофити, необразовани във вярата, неукрепнали хора, които живеели с вярата си, но едва ли са могли да я защитят, както нея, така и самите себе си.

След края на гонението ситуацията в Западната църква била доста различна. В Александрия посрещнали своя предстоятел св. Дионисий Александрийски, въздавайки слава на Бога, че допуснал чудо при спасението на техния епископ, докато в Картаген, св. Киприян бил посрещнат с упрек, че е изоставил стадото и се е скрил, вместо да подкрепи духовно Църквата. Бързото издигане на св. Киприян до епископското служение, не могло да бъде преодоляно от някои потенциални претенденти. Ето защо в Картаген тлеела схизматична нагласа, която на по-късен етап се проявила в разкола на презвитер Новат и дякон Фелицисим¹.

В Рим, станал възможен изборът на нов епископ на града и бил избран презвитер Корнелий. Възникналия спор относно приемането на отпадналите обратно в Църквата, станал повод за нов разкол начело, на който застанал Новациан. След смъртта на еп. Фабиан и успешното ръководство на Римската община от страна на презвитер Новациан, имало силното очакване той да заеме овакантиеното място. Избирането никому неизвестния презвитер Корнелий² за Римски епископ и неговата позиция за по-меко отношение към отпадналите, явно допаднала на повечето епископи, които го подкрепили. Ригористите недоволни от избора застанали зад презвитер Новациан и се отделили в самостоятелна общност.

И двамата избраници потърсили контакти с другите църкви³. Новациан разпратил послания от свое име, като разяснявал учението, което проповядва и каноничния избор на Римската катедра. Надявайки се да измести Корнелий, той го обвинявал, че е получил клетвена разписка по време на гонението, и че е в общение с еписко-

¹ В. В. Болотов, *Лекции по истории Древней Церкви*, Т. II. Москва, 1994, с. 374 – 378

² *Пак там*, с. 380.

³ *Пак там*, с. 382.

пи, които са принасяли жертва¹. В Картаген той вече имал контакт със св. Киприан, още като управляващ презвитер на Рим. По това време е и първия контакт на Римските презвитери със св. Киприан².

Първата позиция на епископа относно приемането на отпадналите била отрицателна и твърде строга по отношение на покаянието и връщането в Църквата. Но скоро, след като съобразил действителната ситуация в Църквата, променил своето отношение. Интересна е личността на св. Киприан, още повече, интересна е неговата способност да администрира дори и в най-неблагоприятната ситуация. Крайната позиция заявена относно отпадналите в голяма степен се дължала на реакция срещу безконтролните действия на изповедниците, които в качеството си на признат авторитет, при отсъствие на епископа, иззели неговите прерогативи и наложили една практика на приемане на отпадналите, която много скоро придобила корупционна форма на изкривено милосърдие и крайна икономия. Ситуацията се променила когато за епископ на Рим бил избран Корнелий (251 – 253), който бил привърженик за помирение с отпадналите. В тази ситуация се проявил политическия усет и административен талант на св. Киприан, който приел решенията на Картагенския събор³ от 251 г., и заявил своето отношение по въпроса съобразено изцяло със съборните решения, които съвпаднали с тези на Римската църква. Така предстоятелят на Картаген, св. Киприан, и Римския епископ Корнелий проявили единомислие в позициите си относно отпадналите. Възгледите на Новациан в голяма степен се припокривали с тези на св. Киприан, но сега, когато вече имало законно избран от 16 епископа⁴ Римски предстоятел в лицето на еп. Корнелий, позицията

¹ Сократ Схоластик. *Църковна история*. IV, 28; Киприан Картагенски. *Писма*, 50, 61, 65.

² Киприан, *Писмо* 37.

³ Съборът в Картаген от 251 г. на 25 април отлъчил ригористите (схизматици) и се произнесъл по въпроса за отпадналите въз основа на различна степен на тежест. Онези, които са отстъпили, като са принесли действително жертва, се очаква да извъшат пожизнено покаяние, за да бъдат помирени в края на живота си. Тези, които имали само клетвена декларация, могли да се помирят с по-кратки срокове на покаяние.

⁴ В. В. Болотов, *пос. съч.*, с.380.

на св. Киприан¹ претърпяла обрат и съвпаднала с тази на Римския епископ². По този начин Новациан получил категоричен отказ и не бил подкрепен в борбата му за Римския престол. Такъв отказ получил и от Александрия³.

През лятото на 251 г. еп. Корнелий свикал събор в Рим⁴ от 60 епископи, на които били изхвърлени от Църквата Новациан и привържениците му, и приели правила за приемане на падналите, които били съобразени с тези от Картагенския събор⁵. Новациан и неговите поддръжници реагирали остро на решенията на събора и изтъкнали, че Църквата се осквернява чрез общение с грешници, а пък Църквата трябва да бъде чиста⁶. Затова и последователите му ги наричали *каѳароі*, т.е. чисти⁷.

Изборът на еп. Корнелий още от самото начало предизвикал разнородни чувства. Неговото отношение и позиция за приемането на отпадналите в Църквата, коренно се противопоставяло на ригористично настроените привърженици на презвитер Новациан. От една страна очакванията на Новациан да бъде той епископа на Рим, и от друга ригористичният уклон на неговото мислене го подтикна-

¹ А. В. Каргалцев, *пос. съч.*, с. 156. Важно е да отбележим и една особеност на св. Киприан като епископ: след като нямал лична харизма, базирана на изключителни християнски добродетели, той изцяло се ползвал от авторитета на църковните институции. Не случайно точно във връзка с избора на Корнелий, се родил моделът за трите части на епископския избор (*judicium, testimonium, suffragium*) като следствие на еклезиологичната доктрина, в основата на която лежи разбирането, че действието на Бог се осъществява чрез правилно организирани институти на Църквата. Срв. А. В. Каргальцев, „Епископские выборы в римской Северной Африке III в. по посланиям Киприана Карфагенского“, *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. Под ред. проф. Э. Д. Фролова. Вып. 10, 2011, с. 403.

² А. В. Каргальцев, *Достоинство исповедников...*, с. 156.

³ Евсевий. *Пос. съч.*, VII, 8.

⁴ На този събор приели същите условия за отпадналите, като тези от събора в Картаген през април 251 г. Епископите, които хиротонисали Новациан, били свалени. Изповедниците и много други изоставили Новациан и преминали към Корнелий като легитимен епископ на Рим.

⁵ Киприан. *Писма*. 85, 6; Евсевий. *Пос. съч.*, VI, 43, 2

⁶ М. Поснов, *История на Християнската църква*. Т. 1. София, 1993, с. 180; Киприан. *Писма* 41, 59.

⁷ *Пак там*.

ли да предприеме твърде предизвикателен ход, като се съгласил да бъде ръкоположен за епископ на Рим от трима епископи от Южна Италия. Запазения в историята на Евсевий разказ, за това ръкоположение, е представен от неговия опонент еп. Корнелий, който звучи много цветущо и твърде субективно¹. Едва ли събитията са се развили точно така, дори и да има известна доза истина в разказа. Този ход на Новациан бил провокиран в голяма степен от презвитер Новат, който бил напуснал Картаген след осъждането на разколниците там, и пристигнал в Рим. Тук Новат съумял за кратко време да привлече на своя страна голяма част от презвитерите на гр. Рим в това число презвитерите Моисей и Новациан. Странното в цялата ситуация е фактът, че Новат бил привърженик на свободното приемане на отпадналите в Църквата, за което бил осъден на събора в Картаген през 251 г, а Новациан определено бил на страната на ригористите в спора за тяхното приемане. Така или иначе, двамата се съюзили и действали заедно при създаването на схизматична обстановка². Това негово действие го направило водач на схизматична общност, която била осъдена от събора в Рим и отхвърлена от съседните църкви в Александрия и Картаген. Св. Киприан застанал твърдо на страната на еп. Корнелий, като не позволил, както, на Новациан, така и на неговите привърженици да навлязат в Картагенската църква.

Подобна била ситуацията и с Александрийската църква. Дори нещо повече. Св. Дионисий Александрийски писал специално писмо до Новациан, в което посочвал вината му, че „той разделил Църквата и увлякъл някои братя в нечестие и богохулство“³ и го съветвал да се откаже от разкола, а другите епископи съветвал да не застават на страната на Новациан⁴.

Новациан обаче имал и своите защитници. Известен е фактът, че неговото учение намерило добър прием на Изток и по специално във Фригия, а от там и във всички Източни църкви. Именно като негов поддръжник епископът на Антиохия Фабий бил информиран

¹ Евсевий. *Пос. съч.*, VI, 43.

² В. В. Болотов, *Пос съч.*, 380.

³ Евсевий. *Пос. съч.*, VII, 8.

⁴ Евсевий. *Пос. съч.*, VI, 45-46.

за ситуацията в Рим лично от еп. Корнелий¹, а неговия събрат св. Дионисий епископ на Александрия му изпратил послание в тази връзка².

Разколът на Новациан бил поддържан от някои авторитетни епископи, които споделяли по-строгото отношение към дисциплината в Църквата и по-строгите правила на Новациановата партия, като се допуска, че може би и от уважение към личния характер на Новациан³. Ригоризмът на Новациан останал задълго в живота на Църквата, а неговите последователи успели да го пренесат през времето чак до VII – VIII в.

Освен епископи Новациан имал за свои поддръжници и презвитери, към които дори се обръщал с послания. За съжаление няма запазени сведения за тях освен някои запазени имена в съчиненията на св. Киприян и историка Евсевий. Така например, известен е Максим, който бил изпратен в Картаген, за да бъде ръкоположен за епископ на „новацианите“. Може би същия презвитер Максим се върнал по-късно във Рим и преминал на страната на еп. Корнелий. За него св. Киприян свидетелства, че бил едновременно изповедник и мъченик, който осъдил разкола на Новациан. За Максим свидетелства и еп. Корнелий в посланието си до еп. Фабий, като допълва имената на свещениците Урбан, Сидоний и Келерин, носещи славата на изповедници, увлекли се по Новациан и впоследствие след като се разкаляли, се „върнали в Светата Църква“⁴

Новациан бил известен за времето си преди всичко като църковен писател, един от първите латиноезични теолози. От многото негови писания до нас са достигнали само две: „За Троицата“ и „За храната на евреите“.

През 253 г. еп. Корнелий бил арестуван, заточен и умрял в изгнание. За смъртта на Новациан не се намират данни при християнските писатели, едва в по-късно сведение при Сократ Схоластик, за който се говори, че съчувствал на новацианите, се споменава, че римският презвитер е приел мъченичество по време на гонението от

¹ Евсевий. *Пос. съч.*, VI, 43, 5.

² *Пак там*, VI, 44, 1.

³ В. В. Болотов, *Пос. съч.*, с. 382.

⁴ Евсевий. *Пос. съч.*, VI, 43, 6.

имп. Валериан през 258 г.¹

През 1926 г. в Рим на Via Tiburtina били открити катакомби, където при допълнителните изследвания бил открит надпис: NOVATIANO BEATISSIMO MARTYRI GAUDENTIUS DIAC[ONUS] FEC[IT]². В научните среди са изказани две хипотези за неговия произход: едната е, че в катакомбата е погребан младеж пострадал по време на гонението при имп. Диоклециан (284 – 305), споменат в Мартиролога на Иероним на 27 или 29 юни, а втората, че са успели да открият погребението на схизматика Новациан. Единственият аргумент за втората хипотеза е може би факта, че катакомбата е била закрыта в началото на V в., което съвпада с решението на папа Иннокентий I да лиши новацианите от гробище. Противниците на тази хипотеза изтъкват факта, че няма намерен надпис с епископски сан. Изказано е в тази връзка предположение, че ако в последният момент Новациан е решил да се примири с Църквата, то логично е било да се откаже от епископския сан, още повече, че се знае, че той държал повече на учението си отколкото на епископския сан. Така или иначе въпросът остава открит.

Използвана литература

1. **Болотов, В. В.** Лекции по истории Древней церкви. Т. II. Москва, 1994.
2. **Евсевий Памфил.** Церковная история. Москва, 1993.
3. **Каргальцев, А. В.** Гонения Деция и Церковь середины III в.: мученики и власть // Проблемы истории, филологии, культуры. № 1, 2016.
4. **Каргальцев, А. В.** Достоинство исповедников — отлучиться от отступников: церковный раскол Новациана. // Религия. Церковь. Общество. Исследования и публикации по теологии и религии. Учредители: Теологический институт Евангелическо-лютеранской Церкви Ингрии, Колбино, 2017.
5. **Каргальцев, А. В.** Епископские выборы в римской Северной Африке III в. по посланиям Киприана Карфагенского // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира / Под ред. проф.

¹ Сократ, *пос. съч.*, IV, 28.

² За откритието и изследването на паметника вж: F. Fornari, S. M. V. Scrinari, *Le catacombe di Novaziano e la necropoli romana*. Roma, 1973; A. Rocco, „La tomba del martire Novaziano“, *Vetera Christianorum* 45 (2008), 149–167.

- Э. Д. Фролова. . Вып. 10, 2011.
6. **Киприан** Карфагенский. Творения. Письма. Киев, 1879.
 7. **Поснов, М.** История на Християнската църква. Т. 1. София, 1993.
 8. **Сократ** Схоластик. Церковная история. Москва, 1996.
 9. **Федосик, В. А.** Киприан и античное христианство. Минск, 1991.
 10. **Россо, А.** La tomba del martire Novaziano. *Vetera Christianorum*. N 45, 2008.
 11. **D'Alès, A.** Novatien: Étude sur la théologie romaine au milieu du IIIe s. Paris, 1925.
 12. **De Ste. Croix, G. E. M.** Why Were the Early Christians Persecuted? *Past and Present* 26, 1963.
 13. **Dunn, Geoffrey D.** Tertullian. The Early Church Fathers. London: Routledge, Eusebius of Caesarea. Ecclesiastical History. Translated by John E. L. Oulton. Vol. 2. *Loeb Classical Library*. Cambridge, MA: Harvard University Press. Reprint, 1980.
 14. **Fornari, F., Scrinari S. M. V.** Le catacombe di Novaziano e la necropoli romana. Roma, 1973.
 15. **Papandrea, J. L.** Novatian of Rome and the culmination of pre-Nicene Orthodoxy. *Eugene*, 2011.
 16. **Rocco, A.** La tomba del martire Novaziano. *Vetera Christianorum*. N 45, 2008.

